BİKOMPLEKS SAYILARLA TANIŞMAK İSTER MİSİNİZ?

Nurhayat İspir
Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi, Matematik Bölümü, Beşevler-ANKARA

Kompleks sayıların esrarlı varlığı sizi daima etkilemişse bikompleks sayılarda aynı gizemle yaşamınızda bir yer edinecektir. Ben karmaşık sayı yerine literatürde yaygın olan kompleks sayı terimini kullanmayı tercih ediyorum. Çünkü kompleks sayılara karmaşık sayı denmesi başlangıçta pek sevimli gözükmemekte kişi kendini karmakarışık bir sayılar sistemi içinde matematik yapacağı korkusu ile karşı karşıya bulmaktadır. Oysa spor kompleksi veya alış-veriş kompleksi gibi dilimize giren terimler düşünülürse örneğin hiçbir zaman spor karmaşığı biçiminde bir ifade söz konusu değildir. Nasıl ki spor kompleksinden algıladığımız şey belli spor birimlerinin bir arada bulunması ise kompleks sayıda iki reel sayının belli bir kural altında ki birlikteliğidir. Belkide karma sayı, bileşik sayı terimleri kompleks sayıları belirtmek için daha uygundur. İki reel sayıyı o muhteşem i sayısı ile birbirine sarılmış dans eden bir çift gibi düşünün. Bazen bu yavaş, yavaş yapılan tatlı romantik bir danstır ki o sırada problemler kompleks sayılarla hoş bir zariflikle çözümlenir bazen çigan müziğinin hırçın, bazen de bir tangonun meydan okuyan figürleri olur ve en zor problemler mükemmel bir sonla noktalanır. Neyse bizim bu makaledeki amacımız daha farklı, size yeni bir çifti yani bikompleks sayıları tanıtmak istiyorum.

Tarihi 1800'lü yıllara dayanan bikompleks sayılar ilk olarak 1892'de Corrada Serge tarafından tanımlanmıştır. Bikompleks sayılar kuaterniyonlar cebirinin altcebirlerinden birinin elemanları olup, Serge, bikompleks sayıları hatta trikompleks, ..., n-kompleks sayıları tanımladı. Bikompleks sayılar uzayının 4-boyutlu Euclid uzayına gömülebilir olduğunu gösterdi. Bikompleks idempotent elemanları ve bikompleks sayıların idempotent gösterimini elde etti.

1894'de Scheffers tek kompleks değişkenli fonksiyonların bikompleks fonksiyonlara bir genelleştirmesini verdi. Bikompleks sayılarla ilgili gelişmelerin en çok kayedildiği yıllar 1928- 1940 yıllarıdır. Özellikle 1933'de yazdığı makalede, Ringleb'in bikompleks değişkenli analitik fonksiyonlarla tek kompleks değişkenli analitik fonksiyonlar arasındaki bağıntıyı vermesi ile bu konudaki çalışmalar hız kazanmıştır. Günümüzde, hiperkompleks sayılar ya da kuaterniyonlar teorisi alanlarında bu sayılarla yapılan çalışmalara rastlamaktadır.

Burada bikompleks sayı kavramını tanıtarak bikompleks sayılar kümesinin özelliklerinden bahsedip, çok kısa olarak da bikompleks değişkenli fonksiyonlara değineceğiz. Daha fazla bilgi ve ayrıntılar içinse metnin sonundaki kaynağı öneriyorum.

Burada reel sayıları C_0 ile kompleks sayılar kümesini C_1ile bikompleks sayılar uzayınıda C_2 ile gösteriyoruz. Kompleks sayılar uzayının bir genelleştirmesi olan bikompleks sayılar uzayı

$$z_1 + i_2 z_2, \quad i_2^2 = -1, \quad z_1, z_2 \in C_1 \tag{1}$$

biçimindeki elemanlardan oluşur. Buradaki kompleks sayılar

$$z_1 = x_1 + i_1 x_2, \quad z_2 = x_3 + i_1 x_4, \quad i_1^2 = -1, \quad x_1, x_2, x_3, x_4 \in C_0$$

biçiminde olduğundan bikompleks sayılar uzayında bir eleman $x_1, x_2, x_3, x_4 \in C_0$ olmak üzere

$$x_1 + i_1 x_2 + i_2 x_3 + i_1 i_2 x_4, \quad i_1^2 = -1, \quad i_2^2 = -1, \quad i_1 i_2 = i_2 i_1 \tag{2}$$

şeklinde yazılabilir. Buradan açık olarak C_2, C_0^4 uzayına gömülebilir (embedding) olduğu ve (1) ifadesinden dolayı da C_2 nin C_1^2 ye gömülebilir olduğu görülür. Ayrıca C_0, C_1 in bir alt uzayı C_1 de C_2 nin bir alt uzayıdır.

(2) gösterimi göz önüne alınırsa, C_2 de iki elemanın eşitliği, toplamı ve bir elemanın reel bir skalerle çarpımı C_0^4 de olduğu gibi tanımlanır. Böylece C_2 bir *lineer uzaydır.* Yine C_2 de bir $z_1 + i_2z_2$ *elemanının normu*

$$\|z_1 + i_2z_2\| = \left(|z_1|^2 + |z_2|^2\right)^{1/2} = \left(x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 + x_4^2\right)^{1/2}$$

olup bu norm tanımı ile C_2 bir *normlu lineer uzaydır.* C_0^4 uzayının tam uzay olduğu bilinmektedir. C_2, C_0^4 e gömülebilir olduğundan ve C_2 deki norm C_0^4 deki normla aynı olduğu için C_2 normlu lineer uzayı da *tamdır.* Sonuç olarak C_2 bir *Banach uzayıdır.* C_2 de iki elemanın çarpımı, $z_1, z_2, w_1, w_2 \in C_1$ ve $i_2^2 = -1$ olmak üzere

$$(z_1 + i_2z_2)(w_1 + i_2w_2) = (z_1w_1 - zw_2) + i_2(z_1w_2 + z_2w_1)$$

olarak tanımlanır ve C_2 nin bir *cebir* olduğu kolayca görülebilir. Hatta normun

$$\|z(z_1 + i_2z_2)\| = |z|\,\|z_1 + i_2z_2\|\,, \quad z \in C_1, \; z_1 + i_2z_2 \in C_2$$

ve

$$\|(z_1 + i_2z_2)(w_1 + i_2w_2)\| \le \sqrt{2}\,\|z_1 + i_2z_2\|\;\|w_1 + i_2w_2\|$$

özelliklerinden dolayı C_2 nin bir *Banach cebiri* olduğunu gösterebiliriz.

C_2 de $z_1 - i_2z_2$ sayısına $z_1 + i_2z_2$ bikompleks sayısının i_2-*eşleniği* denir. Açık olarak $(z_1 + i_2z_2)(z_1 - i_2z_2)$ çarpımı bir kompleks sayıdır. Ayrıca $\overline{z_1}$, $\overline{z_2}$, sırası ile, z_1 ve z_2 nin C_1 deki eşleniklerini göstermek üzere $z_1 + i_2z_2$ bikompleks sayısının i_1i_2- *eşleniği* $\overline{z_1} - i_2\overline{z_2}$ biçiminde tanımlanır.

Şimdi C_2 de tanımlayacağımız yeni bir gösterimle hem C_2 de kümelerin bazı özelliklerini hemde fonksiyonlara ilişkin kavramları daha kolay ifade edebileceğiz. Karesi kendisine eşit olan elemanlara idempotent eleman denildiğini biliyoruz. C_2 de tam dört tane idempotent eleman vardır. Bunlar,

$$0,\; 1,\; \frac{1 + i_1i_2}{2},\; \frac{1 - i_1i_2}{2}$$

elemanlarıdır. C_2 deki her $z_1 + i_2z_2$ elemanı

$$z_1 + i_2z_2 = (z_1 - i_1z_2)\left(\frac{1 + i_1i_2}{2}\right) + (z_1 + i_1z_2)\left(\frac{1 - i_1i_2}{2}\right) \tag{3}$$

olarak bir tek biçimde yazılabilir. $z_1 + i_2z_2$ bikompleks sayısının (3) gösterimine $z_1 + i_2z_2$ bikompleks sayısının *idempotent gösterimi* denir. Burada kolaylık sağlaması bakımından

$$\left(\frac{1 + i_1i_2}{2}\right) = e_1, \quad \left(\frac{1 - i_1i_2}{2}\right) = e_2$$

gösterimlerini kullanıyoruz. Buna göre (3) eşitliği

$$z_1 + i_2z_2 = (z_1 - i_1z_2)e_1 + (z_1 + i_1z_2)e_2$$

olarak yazılır ve $z_1 - i_1z_2$, $z_1 + i_1z_2$ elemanlarına $z_1 + i_2z_2$ nin *idempotent bileşenleri* **denir. Burada** e_1 ve e_2 idempotent elemanları $e_1^2 = e_1$, $e_2^2 = e_2$, $e_1e_2 = 0$ özelliklerine sahiptir.

Şimdi bikompleks uzayda açık küme, irtibatlı küme kartezyen çarpım kümesi ve disk kavramlarını tanımlamak istiyoruz. A_1 ve A_2 kompleks uzaylarını

$$A_1 = \{z_1 - i_1 z_2 : z_1,\, z_2 \in C_1\}$$

ve

$$A_2 = \{z_1 + i_1 z_2 : z_1,\, z_2 \in C_1\}$$

olarak tanımlayalım. C_1 deki her eleman $z_1 - i_1 z_2$ veya $z_1 + i_1 z_2$ biçiminde gösterilebildiğinden A_1 ve A_2 deki elemanlar C_1deki elemanlarla aynıdır. Yani A_1 ve A_2 kümeleri C_1 in farklı gösterimleridir. $(z_1 - i_1 z_2)e_1 + (z_1 + i_1 z_2)e_2$ idempotent gösteriminden dolayı C_2 deki her $z_1 + i_2 z_2$ elemanına karşılık A_1ve A_2 de $(z_1 - i_1 z_2)$ ve $(z_1 + i_1 z_2)$ elemanları ve $A_1 \times A_2$ deki her bir $(z_1 - i_1 z_2,\ z_1 + i_1 z_2)$ elemanına karşılık da C_2 de bir tek nokta bulunduğu açıktır. Bu durumu dikkate alarak her $z_1 + i_2 z_2 \in C_2$ ve her $z_1 - i_1 z_2 \in C_1,\ z_1 + i_1 z_2 \in C_2$ için aşağıdaki fonksiyonları tanımlayalım:

$$\begin{aligned} h_1 &: C_2 \to A_1,\ h_1(z_1 + i_2 z_2) = z_1 - i_1 z_2 \\ h_2 &: C_2 \to A_2,\ h_2(z_1 + i_2 z_2) = z_1 + i_1 z_2 \end{aligned}$$

ve

$$H : A_1 \times A_2 \to C_2, H(z_1 - i_1 z_2,\ z_1 + i_1 z_2) = (z_1 - i_1 z_2)e_1 + (z_1 + i_1 z_2)e_2.$$

X, C_2 nin bir alt kümesi olsun. $h_1|_X : X \to A_1$, $h_2|_X : X \to A_2$ kısıtlama dönüşümleri X'i, A_1ve A_2 nin sırası ile

$$X_1 = \{w_1 \in A_1 : w_1 = h_1(z_1 + i_2 z_2),\ z_1 + i_2 z_2 \in X\}$$

ve

$$X_2 = \{w_2 \in A_2 : w_2 = h_2(z_1 + i_2 z_2),\ z_1 + i_2 z_2 \in X\}$$

altkümelerine dönüştürür. X ve X_1, X_2 çifti arasındaki bağıntının anlamı bu kısıtlama dönüşümleri yardımı ile gösterilebilir. Şöyle ki;

X, C_2 de bir küme olsun ve h_1, h_2 dönüşümleri de X'i, sırası ile, A_1 in X_1 ve A_2 in X_2 altkümeleri içine dönüştürsün.

1. Eğer X, C_2 de bir açık küme ise bu durumda X_1 ve X_2 de A_1 ve A_2 de açık kümelerdir.
2. Eğer X, C_2 nin bir konveks kümesi ise, bu durumda X_1 ve X_2 de A_1 ve A_2 de konveks kümelerdir.
3. X, C_2 deki $a + i_2 b$ ye göre yıldızsal (starlike) ise, X_1 ve X_2,sırası ile, $a - i_1 b$ ve $a + i_1 b$ ye göre yıldızsal kümelerdir (G. B. Price, sayfa 38).
4. X, C_2 de bir irtibatlı (connected) küme ise, bu durumda X_1 ve X_2 de A_1 ve A_2 de irtibatlı kümelerdir.

Karşıt olarak, kompleks düzlemin kümelerinin özelliklerinden faydalanarak bikompleks uzayın kümeler ilişkin bazı sonuçları elde etmek için aşağıdaki tanıma gerek vardır.

C_2 de bir X kümesine kartezyen küme denmesi için, gerek ve yeter koşul,

$$X = \{\ z_1 + i_2 z_2 \in C_2 :\ \ z_1 + i_2 z_2 = w_1 e_1 + w_2 e_2,\ \ (w_1, w_2) \in X_1 \times X_2\} \tag{4}$$

olacak biçimde A_1 de X_1 ve A_2 de X_2 kümelerinin var olmasıdır. Eğer X, (4) ü sağlıyorsa, bu durumda X'e X_1 ve X_2 ile belirlenen *kartezyen küme* denir.

Şimdi, X, A_1 deki X_1 ve A_2 deki X_2 ile belirlenen C_2 deki kartezyen küme olsun. Bu durumda

5. Eğer X_1 ve X_2 sırası ile A_1ve A_2 de açık kümeler ise, X de C_2 de açıktır.

6. X_1 ve X_2 sırası ile A_1 ve A_2 de konveks kümeler ise, X de C_2 de konvekstir.
7. Eğer X_1 ve X_2 sırası ile $a - i_1 b$ ve $a + i_1 b$ ye göre yıldızsal kümeler ise, X de $a + i_2 b$ ye göre yıldızsal kümedir.
8. X_1 ve X_2 irtibatlı kümeler ise X de irtibatlı kümedir (G.B.Price, sayfa 40).

C_2 de tanımlanan disk (discus) kavramı özel bir kartezyen kümedir. Şöyleki; C_2 de sabit bir nokta $a : (a_1 + i_1 a_2 + i_2 a_3 + i_1 i_2 a_4)$ olsun. $\alpha = a_1 + i_1 a_2$ ve $\beta = a_3 + i_1 a_4$ diyelim. Buna göre

$$a = a_1 + i_1 a_2 + i_2 a_3 + i_1 i_2 a_4 = \alpha + i_2 \beta$$

dır. r, r_1, r_2 pozitif reel sayılar olmak üzere A_1 ve A_2 de

$$X_1 = \{w_1 \in A_1 : |w_1 - (\alpha - i_1 \beta)| < r_1\}$$

ve

$$X_2 = \{w_1 \in A_1 : |w_2 - (\alpha + i_1 \beta)| < r_2\}$$

kümelerini gözönüne alalım. (4) de X_1 ve X_2 ile belirli X kartezyen kümesine a merkezli r_1, r_2 yarıçaplı açık disk denir ve $D(a; r_1, r_2)$ ile gösterilir. Buna göre

$$D(a; r_1, r_2) = \left\{ \begin{array}{cc} z_1 + i_2 z_2 \in C_2 : & z_1 + i_2 z_2 = w_1 e_1 + w_2 e_2, \\ |w_1 - (\alpha - i_1 \beta)| < r_1, & |w_2 - (\alpha + i_1 \beta)| < r_2 \end{array} \right\}$$

dir (Kapalı disk tanımınında benzer biçimde yapılabileceğine dikkat edilmelidir). $D(a; r_1, r_2)$ deki herhangi iki nokta tamamen bu kümenin içinde kalan bir poligonal eğri ile birleştirilebilir. Yani $D(a; r_1, r_2)$ açık kümesi aynı zamanda irtibatlı bir kümedir. Kompleks düzlemde olduğu gibi bikompleks uzayda da açık ve irtibatlı kümelere bölge (domain) adını veriyoruz. Bölgeler, bikompleks değişkenli analitik fonksiyonların tanım kümesi olmaları açısından önem taşırlar.

Bikompleks değişkenli analitik fonksiyonlar türevlenebilme, Cauchy-Riemann anlamında analitiklik veya kuvvet serisi açılımları ile tanımlanabilir. Bunun yanı sıra bikompleks değişkenli fonksiyonların varlığını göstermek ve bunların özelliklerini geliştirmek için tek kompleks değişkenli analitik fonksiyonların varlığı kullanılır.

C_2 de bir X bölgesi üzerinde tanımlı bir f fonksiyonu $z_1 + i_2 z_2 \in X$ için idempotent gösterim kullanılarak

$$f(z_1 + i_2 z_2) = f_1(z_1 - i_1 z_2)e_1 + f_2(z_1 + i_1 z_2)e_2$$

biçiminde tanımlanır. Burada f_1 ve f_2 sırası ile kompleks düzlemin X_1 ve X_2 bölgeleri üzerinde tanımlı fonksiyonlar ve $z_1 - i_1 z_2 \in X_1$, $z_1 + i_1 z_2 \in X_2$ dir. Buna göre, X_1 ve X_2 kompleks düzlemde bölgeler ve X bikompleks uzayda bir küme olsun. $z_1 + i_2 z_2$ bikompleks değişkenli $f : X \to C_2$ fonksiyonunun analitik olması için gerek ve yeter koşul

$$f(z_1 + i_2 z_2) = f_1(z_1 - i_1 z_2)e_1 + f_2(z_1 + i_1 z_2)e_2$$

olacak biçimde $f_1 : X_1 \to C_1$ ve $f_2 : X_2 \to C_2$ analitik fonksiyonlarının bulunmasıdır (G. B. Price, sayfa 89).

KAYNAKÇA:

Price, G. B: An Introduction to Multicomplex Spaces and Functions, Marcel Dekker, 1990.